

*Arka**

BÁRTH M. JÁNOS

Tanulmányomban a Kalocsai Sárköz egyik legrégebből adatható helynévnek történetét és lehetséges etimológiáját mutatom be. Ezzel a dolgozattal szeretném köszönteni hetvenedik születésnapján az elmúlt évtizedek legnagyobb hatású magyar helynévkutatóját, Hoffmann Istvánt. Rendkívül hálás vagyok mindazért, amit műveiből, előadásaiból tanulhattam, konferenciákon létrejött spontán beszélgetéseken hallhattam tőle. Isten éltesse sokáig!

1. *Arka* neve azon kevés magyar helynév közé tartozik, amelynek első előfordulása áttételekkel ugyan, de a forrásokban szegény 11. századig visszavezethető. 1061-ben I. Béla király az általa alapított szekszárdi apátságnak adományozta a halomi királyi udvarházhoz (curtis) tartozó tekintélyes birtoktömböt (Gy. 2: 424). Az apátsági alapítólevél határleírásai 14. századi átiratokban maradtak fenn: Kont Miklós nádor 1360-as, 1390-ben átírt ítéletlevelében (DL 42446) utal a IV. László által 1272-ben, majd Károly Róbert által 1327-ben megerősített oklevélre. A halomi határleírást a szekszárdi apátság történetét feldolgozó FRAKNÓI VILMOS adta közzé elsőként az esztergomi káptalan 1696-os átirata alapján (1879: 61–62).¹

A ma „kalocsai szállások” néven emlegetett települési-néprajzi egységbe tartozó falvak, Szakmár, Öregcserető, Homokmégy területére eső halomi birtoktest 1061-es leírása számos helynevet hagyományozott az utókorra. Az egykor mocsaras vidék sűrű településhálózata a kisebb kiemelkedéseken, „szigeteken” jött létre. Az oklevélben említett helynevek közül jó néhány beazonosítható objektumot jelöl, és az élő helynévanyagban ma is előfordul: maga Halom település pél-

* A tanulmány a Magyar Nemzeti Helynévtár Program (az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program egyik alprogramja) keretében készült.

¹ Az interpolált oklevelek tanulságainak nyelvészeti felhasználhatóságáról, módszertani kritériumairól HOFFMANN ISTVÁN is nyilatkozott, SZŐKE MELINDA pedig részletesen áttekintette a kérdést más oklevelek elemzése kapcsán, ezért jelen írásban ezt kérdéskört bővebben nem érintem (vö. HOFFMANN 2010: 77, SZŐKE 2015: 11–22).

dául Homokmégy területén, a *Halom-szállás* mellett feküdt, ahol a környék legjelentősebb, 106 méteres kiemelkedése, a *Malomér* partján található *Halomi-högy* áll. A középkori település a domb délkeleti lejtőjén talált régészeti leletek alapján is azonosítható (ROMSICS 2016: 63). A határleírás részletes történeti földrajzi feldolgozását, számos helynév mai objektumokkal való azonosítását TAKÁCS KÁROLY végezte el egy tanulmányában (2000).

Az 1061-es oklevél részlete arról tudósít, hogy *Araka* falu a királyi csöszök egy ekeföldjének kivételével egészében a szekszárdi monostor tulajdona: *infra-scriptas metas in villa Aracha Portiones Regis habent terram unum aratrum* (Gy. 2: 418–419). 1299-ben a szekszárdi apát zálogba adta *Archa* birtokát a kalocsai érseknek (a benne lakó nemes jobbágyokkal együtt), és mivel nem váltotta ki, felét bátyjai jobbágyainak adta el (DL 1557, Gy. 2: 419). Egy 1439-ben kelt oklevélben, amely a kalocsai káptalan tagjai ellen elkövetett bűnökről tudósít, egy *Benedictus de Arka* nevű személyt említenek — társai pedig a szomszédos településekről (*Erek, Malomér*) származó emberek (FRAKNÓI 1879: 76). A környék sok helységéhez hasonlóan minden bizonnyal már a középkor végére elnéptelenedett település neve nem szerepel a török kori összeírásokban (KÁLDY-NAGY 2008, VASS 1980).

Az újkorban hatalmasra duzzadt kalocsai határban az egykori középkori települések helyén fekvő pusztákat a kalocsaiak hasznosították, az érsekségtől árendálva. A várostól keletre fekvő, egészen az *Őrjeg* mocsaráig húzódó, vizekkel szabdaltságot alakultak ki a szállások (BÁRTH 1975), amelyek 1898-ra szakadtak el önálló faluvá alakulva az anyavárostól. Egy, a kalocsai érsekség számára készült 18. századi birtokösszeírás 1769-ből örököltette meg Szakmár puszta részeként a *Zarka hát* helynevet, amely minden bizonnyal *Arka* nevét rejti (BÁRTH 1987: 92).

Az érsek megbízásából 1780-ban Kronovetter Anton Leopold készítette el Szakmár puszta mezőgazdasági térképét, amelyen a szállásról keleti-délkeleti irányba kivezető út mentén a *Fölső Arka hát* és az *Alsó Arka hát* névalakokat olvashatjuk (Kalocsai Főszékesegyházi Levéltár VIII. 2. a. No. 29., közli ROMSICS 2016: 25). Egy hasonló korú, 1773-as térkép *Arka* formában említi a helynevet (felújítva közli: BÁRTH 1975: 235).

Az érseki birtokrészek közé a 18. században a Duna-menti falvak tulajdonai is beékelődtek, így az uszódiai például Hanyikon, az ordasiak Maloméren bírtak földeket. Dunaszentbenedek lakói is használták a távoli Szakmár puszta egy részét, leginkább legeltetésre. Ez a magyarázata annak, hogy a szakmári határ keleti részén *benedeki* jelzővel illetett helyneveket találunk, illetve 1859-ben a „Szent-Benedeki Szakmár puszta” kéziratos térképén fedezhetjük föl az *Arka* nevet (PML.).

Mivel az 1864-es PESTY FRIGYES-féle helynévgyűjtésből sajnálatos módon Kalocsa adattára hiányzik, legújabb kori adatokat már csak a módszeres földrajzinév-gyűjtések időszakából idézhetünk az *Arká*-ra vonatkozóan. A Bács-Kiskun megyei helynévgyűjtés az 1970-es évek közepétől nagy erővel megindult, de a munka egy évtized múltán megakadt, a gyűjtött anyag egy része kéziratban maradt fenn, más része örökre elveszett (BÁRTH M. 2021). A Kalocsa környéki gyűjtések felelőse, KUCZY KÁROLY még a munkálatok közben jelentette meg helynévelemző dolgozatát, amelyből jó néhány település fontos helynevei megismerhetők (1980). Szakmárról adatolja az *Arka* és *Arka-part* helyneveket, és topológiájában az *árok* köznévből alakult nevek közé helyezi (1980: 31). Az 1990-es években újabb helynévgyűjtés készült Szakmárról, amely kéziratban a kalocsai Viski Károly Múzeumban őrződött meg. Ennek 1992-es adatai között olvashatjuk az *Arka*, *Zarka* neveket, de a *Zárkai* (?) változatot is. A szerkesztetlen anyagban, talán hibásan, a belterület nevei között is előfordul az *Arka*.

A Magyar Nemzeti Helynévtár Program 2022-es elindulásakor után e sorok írója a Kalocsa környéki települések helynévgyűjtésére vállalkozott. 2022 júniusában az ELTE BTK egyetemi hallgatóival együtt több faluban végeztünk élőnyelvi gyűjtést, köztük Szakmáron is. Adatközlőinkkel számos név mai alakját tisztáztuk, és igyekeztünk pontosan lokalizálni minden objektumot történeti és mai térképek segítségével. Az adatbázis és a szócikkek véglegesítése jelenleg is folyik, de az *Arka* helynévre vonatkozó adatokat már összefoglalhatjuk: a belterületre vonatkozó *Arka* említését valamennyi adatközlőnk tévesnek ítélte.² Valamennyien az *Arka* formát részesítették előnyben az *Árka* helyett. A *Zarka* alakváltozatot ismerősnek, használatosnak ítélték, de ők maguk nem ezt használják. Megegyeztek abban, hogy a falu belterületétől keletre, a faluból kivezető Kiskőrösi úttól a Kárász utca–Bajcsy-Zsilinszky út vonaláig fekvő nagy völgyet nevezik *Arká*-nak, tehát az ott ma található *Halastó* területét és annak környezetét. Felső része legelő, alsó része szántóföldekkel van hasznosítva. *Arka-part*-nak a faluhoz közelebb eső részét nevezik, a külsőt egyszerűen *Arká*-nak. Egyetértettek abban, hogy az 1992-es térkép *Zárka(i)* adata erre a területre, különösen a Kecel felé vezető út és a halastavak közti részre vonatkozhatott. Arra is helyeslően válaszoltak, hogy az 1992-es *Benedeki árka* helynév a halastavaktól keletre fekvő területrésze neve lehetett.

2. A helynév lokalizálását tehát a történeti térképek és az élőnyelvi gyűjtések segítségével meglehetősen pontosan elvégezhetjük (lásd 1. ábra). A középkori *Arka* falu helyével kapcsolatban a régészet eredményeire támaszkodhatunk: egy 2005-ös terepbejárás során a szakmári halastavakhoz vezető műút északi oldalán,

² Ezúton köszönöm a gyűjtésben részt vevő egyetemi hallgatók és a rendelkezésünkre álló adatközlők segítségét.

hasonló alaki felépítésű helynevek teljes hiánya, valamint az *árok* főnév birtokos személyragos *árokja* ~ *ároka* ~ *árkja* alakjai (vö. OklSz.) azonban ezt az etimológiát bizonytalanná teszik” (TÓTH 2001: 20). Tehát **Völgye*, **Hegye*, **Árka* típusú nevekkal szemantikai hiányosságuk miatt nem találkozunk a magyar nyelvterületen, maximum másodlagos alakulatként, ellipszissel alakult névként tehetnénk fel ilyen névformákat. Esetünkben a szakmári írott (térképi) névadatok mutatnak csak efféle alakot (*Árka*), amely a vagy a térkép készítőjének, vagy a kései névhasználóknak reszemantizációs, értelmestítő törekvését tükrözheti.

Némileg hasonló a helyzet az élő névhasználatból, illetve a fentebb idézett 18. századi összeírásból előkerülő *Zarka* ~ *Zárka* névalakokkal is. A szóeleji *z* szóhatártévesztés eredményeként, a határozott névelőből kerülhetett a név elejére (hasonlóan az *Erge* ~ *Zerge* helynévhez, lásd SZABÓ T. 1942), a *Zárka* forma pedig népetimológias változás eredménye lehet.

Az *árok* földrajzi köznévből való eredeztetést véleményem szerint a név környezete, a halomi határjárás többi névadata is gyengíti. A szövegben több árokra is történik utalás, *Aruk* írásmóddal: *Aruk*, *Arukteue*, *Hozywaruk*, *Nogaruk* (HA. 2: 47–55), ez hangtani szempontból is kétséssé teszi az *Arka* idekapcsolását.

Az árkok sűrű emlegetése, tájékozódási pontként való felhasználása a táj földrajzi sajátosságaiból fakad. A kora Árpád-kori aprófalvak között a természetes vizek mellett mesterséges csatornahálózat is szolgálta a gazdálkodást, amit régészeti adatok is bizonyítanak (TAKÁCS 2000: 53). Az *Arka* mai lokalizálása, régészeti vizsgálata viszont arra utal, hogy éppen egy relatív magaslaton, „szigeten” fekvő egykori településről van szó, nem pedig mélyedésről, hosszan elnyúló árokféslelésről.

Egyéb lehetséges motiváció híján a településnév pusztán személynévi eredete merülhet fel. Ezt felveti TÓTH VALÉRIA is, hozzátéve, hogy ilyen személynévre nem találunk biztos adatot a korszakból (2001: 20). Megemlíti viszont, hogy az *árok* közszóból *-d(i)* képzővel alakult személynevekre akadnak példák: 1165: *arichdi*, illetve 1138/1329: *Arukdi* (2001: 20).

Az Árpád-korból valóban nem adathozható idevonható egyénnév. A családnevek köréből viszont találunk olyan példákat, amelyek esetlegesen összefüggésbe hozhatók az *Arka* helynevekkel: 1467: *Arka* [László], 1502/1539: *Arka* [László], 1510: *Johannes Arka*. KÁZMÉR MIKLÓS ezen adatokat becézőnévi eredetűnek, az *Árkád/Arkad* ~ *Arcadius* rövidülésének tekinti, de felveti annak is a lehetőségét, hogy az abaúji *Árka* (*Arka*) helynév vált képző nélkül családnévvé (1993: 49). Mivel ez a családnévalakulási forma nem példa nélküli, de az apanévi eredet jóval gyakoribb, talán feltehetünk egy lehetséges **Arka* egyénnevet a korai magyar személynévanyagban.

E feltételezés megerősítésére a törökségi nyelvek személynévanyagából mérhetünk adatokat. Az Onomasticon Turcicum adatai között megtaláljuk az *Arqa* címszót, amely több török nyelvben (kazanyi tatár, kazak stb.) jelenlévő, *Arka* hangértékű személynévet takar. Végső etimonja a török *arqa* szó 'hát → támogató, pártfogó' jelentésben (RÁSONYI–BASKI 2007: 72).

Bár az időben és térben távoli nyelvekből származó személynévadat összekapcsolása az ómagyar helynévvel némileg vékony jégre viszi az etimológiai kísérletet, hadd említsék néhány olyan érvet, amelyek ezt a feltevést erősíthetik.

1. A hajdani Arka környékén aprófalvak sűrű hálózata létezett, amelyek nevei között óriási arányban találunk formáns nélküli személynévekből, pusztá személynévekből keletkezett helyneveket. Ilyenek többek között: *Apa*, *Bátya*, *Csanád*, *Csertő*, *Dalocsa*, *Erek*, *Fajsz*, *Gombolyag*, *Inám*, *Kall*, *Kalocsa*, *Kara*, *Miske*, *Nána*, *Pataj*, *Szaktmár*, *Tény*, *Zádor* nevei.³ Közöttük a korai magyar személynévállomány sokszínűségének megfelelően találunk belső keletkezésű, de más nyelvekből átvett egyénneveket is. A terület központjának, Kalocsának a neve is minden valószínűség szerint török eredetű személynévből keletkezett, magyar névadással (FNESz.). (Kínálkozó példa még a közeli *Karcag* neve, ám az valószínűleg későbbi, kun betelepülés emlékét őrző, török eredetű elnevezés.)
2. Az *árok* földrajzi köznévből való származtatás lehetőségét a fentieknek megfelelően szemantikai és hangtani problémák gyengítik.
3. A név története, hangalaki módosulásai, reszemantizációja azt jelzik, hogy már korán elhomályosult a névhasználók számára. Ez a jelenség a magyar névtörténetben leggyakrabban a korai személynévekből származó, idővel áttetszőségüket elvesztő neveket érintette a leggyakrabban.

Mindezek alapján a ma is élő, közel ezeréves *Arka* helynév személynévi eredetét valószínűsítem, a személynévet pedig törökségi származásúnak tartom. Bízom benne, hogy az — ünnepeltünk, Hoffmann István által megálmodott — új nemzeti helynévtár munkálatai új adatokat hoznak még a felszínre, amelyekkel az ilyen kérdésekről alkotott képünk tovább pontosítható.

³ A környék történelmének és helyneveinek kiváló ismerője, TÍMÁR KÁLMÁN tanár (1884–1960) számos ismeretterjesztő újságcikkben foglalkozott földrajzi nevekkal. A szekszárdi apátság pest-sárközi birtokai című írásában (Tolnamegyei Ujság, 1942. 04. 04., 3. o.) *Arká*-ról is említést tesz, és egy *Arkaföldje* alakot is említ, amely személynév + földrajzi köznév szerkezetével újabb érv lehetne a személynévi származtatás mellett. A cikk mellett viszont nincsenek hivatkozások, és ilyen formájú adat a forrásokból nem került elő.

Irodalom

- BÁRTH JÁNOS 1975. A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén. *Ethnographia* 86: 235–275.
- BÁRTH JÁNOS 1987. A kalocsai puszták földrajzi nevei 1769-ben. *Névtani Értesítő* 8: 89–93.
- BÁRTH M. JÁNOS 2021. Helynevek Bács-Kiskun megyéből. Egy torzóban maradt névtár közzétételi munkálatai. *Névtani Értesítő* 43: 199–206.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára 1–2*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988.
- FRAKNÓI VILMOS 1879. *A szekszárdi apátság története*. Budapest, Franklin-Társulat.
- GYÖRFY GYÖRGY. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963–1998.
- HA. 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA 1999. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka-Győr vármegye*. A Magyar Névarchívum kiadványai 3. Debrecen, KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. Dél-Dunántúli helynevek a pécsi püspökség alapítólevelében. In: NÉMETH MIKLÓS–SINKOVICS BALÁZS szerk., *Tanulmányok Szabó József 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 77–82.
- KÁLDY-NAGY GYULA 2008. *A szegedi szandzsák települései, lakosai és török kori birtokosai 1570-ben*. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- KUCZY KÁROLY 1980. *A Kalocsa környéki földrajzi nevek vizsgálata*. Kalocsa, Kalocsa Város Tanács.
- PML. = Szent-Benedeki Szakmár pusztá térképe. 1859. Pest Megyei Levéltár, PML IV. 165. d. (PMU) 183. URL: maps.hungaricana.hu.
- SZŐKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- RÁSONYI LÁSZLÓ–BASKI IMRE 2007. *Onomasticon Turcicum. Turcic Personal Names*. Bloomington, Indiana University.
- ROMSICS IMRE 2016. *A Kalocsai Sárköz települései a XI–XVII. században*. Kalocsa, Viski Károly Múzeum.
- SZABÓ T. ATTILA 1942. Zerge, Zergehid. *Magyar Nyelv* 38: 201–202.
- TAKÁCS KÁROLY 2000. Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein. *Korall 1*: 27–61.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- VASS ELŐD 1980. *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa, Kalocsa Város Tanácsa V. B. Művelődésügyi Osztálya.

Arka

The study examines the place name *Arka*, located near Szakmár in the Kalocsa area. The geographical name that preserves the name of the medieval settlement appears in sources very early, in the 11th century. The author presents the name's historical data, documented and map occurrences. Through the experiences of contemporary place name collection and using the results of related sciences, he locates the object marked with the name. Finally, possible etymologies are presented, pointing out the shortcomings of the earlier geographical common-noun etymology, and proposes a more probable Turkish personal name origin explanation.

Keywords: place name, etymology, Kalocsa, Szakmár, Arka

Bárth M. János
ORCID: 0000-0003-3389-7558
ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem
barth.janos@btk.elte.hu